

THEOLOGIA PRACTICA

Oláh Mátyás*

Kisbács

Hymnus Christi Servatoris

Hymn to Christ the Saviour.

Abstract

The *Hymn to Christ the Saviour* written by Clement of Alexandria is the first Christian hymn written in Hellenic style, influenced by Greek lyrical poetry. In spite of this, few people studied this work attributed to Clement.

Filling this gap would be the aim of our study. In the first part we try to find out the place it occupied in the service of ancient Christians.

After that we examine the metrics of the hymn – attempting to find out which of the branches of Greek lyrical poetry it belongs to.

This is followed by the hymn's exegesis. In the second part we try to trace down the melody of the poem as well as the manner in which it could have been interpreted.

Keywords: Clement of Alexandria, *Hymn to Christ the Saviour*, Mesomodes of Crete, anapaest, hymn, *Hymn to the Sun*, *Paedagogus*, *Stromata*, ancient christian worship, ancient greek music, Alexandria.

Egy feledésbe merült himnusz nyomában

Alexandriai Kelemen *Krisztus-himnusz*át tartják a legrégebb hellén hatásra íródott keresztyén himnusznak. Ennek ellenére viszonylag kevesen foglalkoztak vele. *Magyar Református Énekeskönyv*ünkben mindössze a 372. ének őrzi emlékét, Csomasz Tóth Kálmán fordító munkája azonban csupán egy keveset mentett át az ősi himnusz költői képeiből az utókor számára.

Tanulmányom célja a hiánypótlás. Ennek első felében Alexandriai Kelemen *Krisztus-himnusz*ának helyét keresem az őskeresztyének kegyességi gyakorlatában, majd a himnusz metrikáját vizsgálom, és azt próbálom megállapítani, hogy az ókori görög lírikus költészetnek melyik ágához tartozhat. Ezt követi a himnusz szövegének a magyarázata.

Tanulmányom második felében azt kutatom, hogy volt-e dallama a *Krisztus-himnusz*nak, illetve azt, hogy vajon miként adhatták elő.

---

* Oláh Mátyás (Kolozsvár, 1987) 2012-ben szerzett magiszteri oklevelet a Kolozsvári Protestáns Teológián, illetve a kolozsvári Gh. Dima Zeneakadémia hangszeres előadóművészi fakultásán (cselló). 2013 júliusában sikeres második lelkészképesítő vizsgát tett. 2010 szeptemberétől a kolozsvári S. Toduță Zeneliceum hangszertanára, 2012 szeptemberétől a Kisbácsi Református Egyházközség gyakornok-lelképásztora.

A költemény helye az első keresztyének kegyességi gyakorlatában

Pál apostol dicséreteknek, lelki énekeknek (Ef 5,19; Kol 3,16) nevezi azokat a himnuszokat, amelyeket a keresztyénség a pogány hagyományból vett és alakított át úgy, hogy megegyezzek a Krisztusba vetett hittel. Számtalan ókori pogány himnusz kapott így keresztyén tartalmat és vált közkedveltté a korai egyházban.

A ὕμνος (*himmusz*) dicsőítő éneket jelöl, amelynek címzettjei istenek, hősök vagy híres emberek. A legrégebb himnuszok sumér, illetve görög nyelven maradtak fenn. Minden civilizációban találkozunk a himnusz műfajával. A keresztyén istentiszteletek keretében a himnusz olyan éneket jelöl, amelynek strófikus szerkezetű, ritmikus és énekelhető szövege van, s amely nem bibliai eredetű.¹ Az első ilyen jellegű költemények között tartják számon Alexandriai Kelemen *Krisztus-himnuszát*. Ide tartozik az 1909-ben felfedezett, szír nyelven írt és Salamonnak tulajdonított 42 zoltár is. Ezekről nem lehet biztosan megállapítani, hogy vajon keresztyén vagy pedig gnosztikus eredetűek-e. Valószínűbb, hogy keresztyén üzenetet hordoznak, és nagy hatással voltak a 4. században élt Szíriai Efrém költészetére is.²

Alexandriai Kelemen *Krisztus-himnusz*a az első autentikus görög himnusz,³ mely a frissen keresztyén hitre tértek számára készült. Szintén az újonnan megkelesztettek számára írták a 3. századból származó Amherst papírusz 25 soros himnuszát is, amely az Alexandriai Kelemen himnuszához hasonló gondolatokat tartalmaz.⁴

Ugyancsak a 3. századból, annak első feléből származik az 1786-os számú Oxyrhynchus papírusz keresztyén himnusza, amelyet 1922-ben fedeztek fel.⁵ Ez az első olyan keresztyén himnusz, amelynek a dallama is fennmaradt. A dal a gregorián ének megjelenése és elterjedése előtt keletkezett, és az ókori görög zene szabályai szerint íródott.

A 4. század folyamán újabb himnuszírók munkássága bontakozott ki, akik Alexandriai Kelemen nyomdokait követve szereztek görög himnuszokat. A 4. századi Nazianoszi Gergely, illetve Círénei Szinéziusz himnuszaival új korszak bontakozott ki, utánuk pedig számtalan neves keresztyén költő szerzett görög himnuszokat az ókorban és a középkorban egyaránt.⁶

¹ Ld. hymn címszó, in: *Britannica Online Encyclopedia*. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/279350/hymn>.

² Messenger, Ruth Ellis: *Christian Hymns of the First Three Centuries*. In: *The Papers of the Hymn Society*. The Hymn Society of America, New York City 1942, 20.

³ Uo. 22.

⁴ Uo.

⁵ Wellesz, E. J.: *The Earliest Example of Christian Hymnody*. In: *The Classical Quarterly*, 39 (1–2), 34. Oxford University Press 1945, 34.

⁶ Messenger, Ruth Ellis: *i. m.* 23.

A gnosztikus szerzők is gyakran írtak ilyen, Biblián kívüli himnuszokat, hogy tanításaikat népszerűsítsék velük, és ez a kísérletük sikerrel is járt.⁷ Ennek az lett a következménye, hogy a 3. század fordulóján az egyház betiltotta a Biblián kívüli himnuszok istentiszteleti használatát. A 4. század közepétől azonban újra virággani kezdtek az úgynevezett „új énekek”,⁸ amelyeket a hívek a tiltás ellenére is tovább használtak egyéni kegyesség gyakorlásában és összejöveteleik keretében (pl. az agapén), s ezek idővel be is kerültek az istentiszteletek énekanyagába.

A himnuszt meghatározó versláb: az anapesztus

A himnuszt ütemezve rögtön kiderül, hogy ebben a költeményben az anapesztus versláb dominál. A sorok rendezése arra utal, hogy a versforma anapesztikus dimeter.

Anapesztikus sorokkal legelőször spártai menetdalokban találkozunk.⁹ Ezek gyakran fordulnak elő a későbbi klasszikus görög, illetve latin drámai művekben is, és a kar énekelte őket a be- és kivonulása rendjén. A szabad szerkesztésű anapesztikus sorok igen gyakoriak tragédiák panaszos részeiben, illetve régi komédiákban is, ahol nem ritka az anapesztikus tetrameter katalektikus¹⁰ formája.¹¹

A hellenisztikus kor költeményeiben ritkábban fordulnak elő anapesztusok, annál gyakoribbak azonban a Római Birodalom virágzása alatt szerzett himnuszokban, például krétai Mezomédész költeményeiben (*Physishez*, *Nemesishez*, *Naphimnusz*, *Sphynx*). Több keresztyén himnuszt is anapesztikus ütemben szerettek, s néhányról biztosan tudunk, például Alexandriai Kelemen *Krisztus-himnuszáról* vagy az Amherst papirusz, illetve Szinéziusz 4. századi püspök első és harmadik himnuszáról.¹²

Landels szerint az anapesztikus ritmusú szöveget háromféleképpen adták elő: szavalták; a kórus énekelte a szöveg ritmusára; énekes szólista adta elő aulosz

⁷ A 3. századi Edesszában (Szíria észak-keleti részén) élt egy Bardesanes nevű gnosztikus, aki kiemelkedő költő volt. Fiával, Harmoniusszal több görög metrikájú himnuszt írtak népszerű világi dallamokra. Énekeik olyan megnyerőek voltak, hogy a lányok és a gyermekek kívülről tudták őket, és énekeltek munka, illetve játék közben. Prescott, John Eustace: *Christian Hymns and Hymn Writers: A Course of Lectures*. Vol. 1. Lightning Source Inc., UK, London 2008, 11–12.

⁸ (Az Edesszai történet folytatása:) A 4. században Szíriába került egy Szíriai Efrém nevű ortodox keresztyén tanító, aki felvette a harcot a gnosztikusokkal. Számtalan ortodox keresztyén himnuszt szerzett ugyancsak ismert dallamokra. Fialat lányokból alakított kórust és betanította nekik az énekeket, „kiütve” ezzel Bardesanest. Himnuszait bevezette a kelet-szír liturgiába. Ld. Prescott, John Eustace: *i. m.* 12.

⁹ Ld. anapeszt címszó, in: *Britannica Hungarica Világenciklopédia*. I. kötet. Cicero kft., Budapest 1994, 487.

¹⁰ A katalektikus (κατάλειτος – *megadózott, megdézsmált*) forma az időmértékes verselés hiányos sorait jelenti.

¹¹ West, M. L.: *Introduction to Greek Metre*. Clarendon Press, Oxford 1987, 29.

¹² Uo. 75.

(fúvós hangszer) kíséretével.¹³ Néhány fennmaradt dallamból azonban kitűnik, hogy nem csak anapestikus szöveget adtak elő ugyanilyen ritmusú dallammal. Jó példa erre a Berlini papirusz *paeanja*,¹⁴ ugyanis szövegében a spondeus versláb uralkodik, de ezek – néhány hosszú szótagot két rövidre osztva – melizmát alkottak, s így anapestikus dallammal adták elő a költeményt, és pedig az úgynevezett melodikus stílusban.¹⁵ Ugyanilyen anapestikus dallammal énekelték a 3. századi *Oxyrhynchus-himnusz*t, amely a legfiatalabb az ókori görög dallamjegyzéssel fennmaradt kompozíciók sorában. West úgy véli, hogy ez a túldíszített timotheánus stílusban íródott, amely – Mezomédész egyszerűségével szemben – sokkal díszesebb volt, és a 3. században is virágzott, amint erről az *Oxyrhynchus-himnusz* tanúskodik.¹⁶

Az említett himnuszok szövege és anapestikus dallamuk ritmusa kivétel nélkül Egyiptomhoz kötődik. Alexandriai Kelemen és a krétai Mezomédész Alexandriában tevékenykedett, Szinéziosz pedig ott tanult, a fennmaradt két himnusz pedig Egyiptom területén került elő. Ez azt valószínűsíti, hogy a korai keresztényen egyiptomi himnuszköltők gyakran szereztek anapestikus himnuszokat.¹⁷

A himnusz prozódiai elemzése, fordítása és magyarázata

A szabályos anapestikus dimeter szigorúan mora-számláló és a következő verslábak variációjából áll össze: UU– (anapestus, az uralkodó versláb); –UU (daktilus); – – (spondeus); illetve UUUU (két db. pirichius). A himnuszban néhol a szinkópának megfelelő amfibrachust is találtam (U–U). Egy ütemben két versláb található, azaz 8 morányi érték.

Szabályos verssorokból állnak a már említett spártai, illetve a kórus fel- és levonulása alatt énekelt menetdalok. A himnusz esetében azonban nem menetdalról van szó, mert eleve túl sok benne a szabálytalan sor, a költemény több sora katalektikus, azaz hiányos. Próbáltam minél több szabályos verssort kiemelni, ezért a zárhangok és folyékony hangok hangzócsoportjainak az elválasztását rugalmasan kezeltem és sokszor igazodtam az attikai kiejtéshez, amely nem választja külön őket.¹⁸ Olyan esetben, ahol a régi idők kiejtéséhez igazodva szabályossá vált a verssor, inkább azt követtem.¹⁹

¹³ Landels, John G.: *Music in Ancient Greece and Rome*. Routledge, London 1999, 117.

¹⁴ A *paean* ókori műfaj, dicsőítő vagy hálaadó költemény.

¹⁵ West, M. L.: *Ancient Greek Music*. Carleton Press, Oxford 1994, 318.

¹⁶ Uo. 384.

¹⁷ Grenfell, Bernard P. – Hunt, Arthur S.: *The Oxyrhynchus Papyri*. Part XV. Oxford University Press, Oxford 1922, 22.

¹⁸ Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy – Landels véleménye szerint – az énekesek úgy alakíthatták a szöveget, hogy a legtöbb esetben kijöjjön a ritmus, s ha kellett, itt-ott nyújtottak a szótagokon, esetleg rövidebbre vették őket. Landels, John G.: *í. m.* 122.

¹⁹ Ld. Adorjáni Zoltán: *Az újszövetségi görög nyelv*. Az Erdélyi Református Egyházkerület Mészótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontja, Kolozsvár 2010, 42.

A himnusz 7 főmondatból áll, a költemény 67 sorát eszerint tagoltam. A szabályos, illetve katalektikus, négy verslábát számláló sorok mellett van még néhány olyan sor, amelyben 6 versláb található. Ilyen az első 4, illetve a 10. sor. Azonban ezeket a sorokat is az anapesztus versláb határozza meg – úgy tekintem őket, mint a himnusz bevezetőjét.

A görög szöveggel egy sorban (középső oszlop) a verslábak találhatóak. Ezeket a tőlem telhető legnagyobb körültekintéssel igyekeztem azonosítani. A jobb-oldali oszlopban saját, szövegű fordításomat közlöm. Az egyes szavak fordításánál a Liddel – Scott – Jones (LSJ) görög–angol szótár interneten elérhető változatát használtam, a szavak nyelvtani alakjának a megállapításához Adorjáni Zoltán *Αρχή της νεοελληνικής γλώσσας* című munkáját vettem igénybe. A himnusz művészebb fordítása a Vanyó László által szerkesztett *Ókeresztény írók* sorozatban is megtalálható. Ez a fordítás azonban nem törekszik minden esetben a szöveg-hűségre.

Az egyes szakaszok alatt az egységbe rendezett sorok szövegének magyarázata található. Igyekeztem kiemelni a himnuszban fellelhető teológiai és filozófiai gondolatokat – így próbálom az olvasó számára hozzáférhetővé tenni a költemény gondolati hátterét.

1. Στόμιον πώλων ἀδαῶν,	-- -- UU–	Betöretlen csikók zablája,
2. περὸν ὀρνίθων ἀπλανῶν,	UU– -- UU–	célegyenest szálló madarak szárnya,
3. οἰᾶξ νηῶν ἀτρεκίης,	UU– -- UU–	hajók biztos kormánylapátja,
4. ποιμὴν ἀρνῶν βασιλικῶν	-- U–U UU–	királyi juhnyáj pásztora,
5. τοὺς σοὺς ἀφελεῖς	-- UU–	a te ártatlan
6. παῖδας ἄγειρων,	– UU --	gyermekeid összegyűjtője!
7. αἰνεῖν ἀγίως,	-- UU–	Őt dicséritek szentül,
8. ὑμνεῖν ἀδόλως	-- UU–	magasztaljátok tiszta hangon,
9. ἀκάκοις στόμασιν	UU– UU –	romlatlan ajakkal,
10. παίδων ἡγήτορα Χριστόν.	-- -- UU– – ^	gyermekek útmutatóját, Krisztust!

Az ókori görög költők gyakran neveznek csikónak fiatal lányokat, ritkábban pedig fiúkat. A metafora nem idegen az Ószövetség nyelvezetétől sem. Jer 5,8 viháncoló méneknek nevezi azokat az izraelitákat, akik megkívánják más feleségét (más feleségére nyeritene), az erkölcsök fellazulásáért pedig a főembereket okolja, akik – átvitt értelemben szólva – letörték róluk az ígát, leszaggatták köteleiket (Jer 5,5).

Alexandriai Kelemen gondolatvilága az ókori görög költőkéhez áll közelebb. A *Paidagóγος*-ban azokat nevezi allegorikus értelemben fiatal csikóknak, akik nincsenek a „bűn igája” alatt és nem „törte be” őket a gonosz, hanem egyedül Istenhez kötődnek örömmel,²⁰ szembeállítva őket a Jeremiás könyvében említett „ménekkel”.

²⁰ Id. Paed 1.5.15.1. Ἐπισημασθέντων δὲ αὐτοῖς ἡμᾶς πῶλους καλεῖ, τοὺς ἀζυγεῖς κακία, τοὺς ἀδαστούς ποινηρία.

Zakariás könyvére²¹ utalva pedig fiatal szamárcsikóknak nevezi azokat, akik már újjászülettek Krisztusban, s akiket a csikók isteni szelídítője, a Logosz nevel.²²

A vezető és nevelő Logoszra utal a himnusz 3. sorában a kormányos képe is. Numéniosz kormányoshoz hasonlítja a világot irányító Demiurgoszt.²³ Alexandriai Kelemen Platón *Phaidros*-zából a kormányos és a fogathajtó hasonlatát emeli be etikai tanításába. Az emberi értelem, az isteni Logosz segítségével ἡνίοχος-ként (*fogathajtó*), illetve κυβερνήτης-ként (*kormányos*) uralma alatt tartja²⁴ a παθή-²⁵ t, lehetővé téve az ember számára, hogy elérje az alacsonyabb etikai szintet, a μετρη-πάθεια állapotát.

A legmagasabb etikai szint az ἀπάθεια állapota, amely a tökéletes keresztyénre, a gnosztikusra jellemző. Alexandriai Kelemen szerint ez az állapot, amelyre a keresztyén embernek törekednie kell, erre pedig a παθή teljes megsemmisítése után lehet eljutni.²⁶ Aki teljesen szenvedélymentessé válik, az a tökéletesen ἀπαθήs Istenhez lesz hasonló, és Alexandriai Kelemen ezt nevezi Platón nyomán, illetve Philónnal és több neoplatonista filozófussal együtt a ὁμοίσις Θεῷ állapotának.²⁷ Aki eléri ezt az etikai szintet, az a gnózis szférájába kerül.²⁸

A 4. sor pásztora is a nevelő Logosz metaforája, aki mint nyáját, úgy vezeti gyermekeit.²⁹ A *Paidagógosz* 3. könyvében Alexandriai Kelemen Jákobot, a pástort említi, aki vesszejével, királyi pálcájával terelte későbbi apósa, Lábán juhait,³⁰ de egyben lehántott vesszeivel befolyásolta a természet munkáját. Az így fogant csíkos, tarka és pettyes juhok a Jákóbnak elválasztott nyájhoz tartoztak. Továbbgondolva a királyi pálcá hasonlatát, elképzelhetjük, hogy a *Paidagógosz*-ban említett nevelő úgy terelgeti a maga „királyi” nyáját, akárcsak Jákób.

Az említettekén kívül az ἡγήτωρ (*vezető*) is a nevelő Logoszra utal. Ezzel a címmel tüntették ki többek között az egykori cyprusi Aphrodité-templom főpapjait.³¹

²¹ Örülj nagyon, Sionnak leánya, örvendezz, Jeruzsálem leánya! Ímé, jön néked a te királyod; igaz és szabadító ő; szegény és számárbáton ülő, aza az nőtényszámárnak vembén. Zak 9,9.

²² Ld. Paed 1.5.15.2.

²³ Lilla, Salvatore R. C.: *Clement of Alexandria*. Oxford University Press, Oxford 1971, 212.

²⁴ A fogathajtó hasonlatában az emberi értelem ἡνίοχος-ként jelenik meg, a θυμοειδής (a szenvedély, vérmérséklet, kedély otthona; a szívben vagy a mellkasban van a helye) és az επιθυμητῶν (az emberi léleknek az a része, amelyben a vágyak és az érzelmek lakoznak; úgy tartják, hogy a gyomorban, illetve a májban található) pedig a két ló, amely a fogatot húzza. Lilla, Salvatore R. C.: *i. m.* 95.; Ld. még θυμοειδής és επιθυμητικός címszavak, in: *LSJ*.

²⁵ A παθή a πνεῦμα σαρκικῶν-hoz (*testi lélek*) tartozik, amely a lélek irracionális funkcióit foglalja magában. Alexandriai Kelemen háromféle παθή-t (*szenvedély*) különböztet meg: επιθυμία (*vágy*), ἡδονή (*élvezet*), ὄργη (*barag*). Lilla, Salvatore R. C.: *i. m.* 86.

²⁶ Uo. 103.

²⁷ Uo. 106–111.

²⁸ Uo. 16.

²⁹ Paed 1.7.53.2.: κατὰ μεταφορὰν ἀπὸ τῶν ποιμένων τῶν καθηγουμένων τοῖς προβάτοις ὁ καθηγούμενος τῶν παιδίων παιδαγωγός' οὐόμενος.

³⁰ A Paed 3.10.50.3-ben 1Móz 30,37-re történik utalás.

³¹ Ld. ἡγήτωρ címszó, in: *LSJ*.

11. Βασιλεῦ ἁγίων,	UU – UU –	Szentek királya!
12. λόγε πανδαμάτωρ	UU – UU –	Mindent leigázó Logosza
13. πατὴρ ὑψίστου,	UU– --	a legfelségesebb Atyának!
14. σοφίας πρῦτανι,	UU– –UU	Bölcsességnek kormányzója!
15. στήριγμα πόνων	– UU --	Gürcölésünkben támogató
16. αἰωνοχαρῆς,	-- UU–	örökkévaló Jóság!
17. βροτέας γενεᾶς	UU – UU–	Halandó fajta
18. σῶτερ Ἰησοῦ,	-- --	megváltója, Jézus!
19. ποιμήν, ἀροτήρ,	-- UU–	Pásztor, szántóvetője,
20. οἶαξ, στόμιον,	UU– --	kormánylapátja, zablája,
21. πτερόν οὐράνιον	UU– UU–	mennyei szárnya,
22. παναγοῦς ποιμένης,	UU – UU–	megszentelt nyájadnak!
23. ἀλιεῦ μερόπων	UU – UU–	Halandók halásza,
24. τῶν σωζομένων	-- UU–	<i>αἰοκέι, akik</i> megmenekültek
25. πελάγους κακίας,	UU– UU–	a bajok tengeréből!
26. ἰχθῦς ἄγνων	-- --	Megszentelt halakat
27. κύματος ἐχθροῦ	UU– --	ellenséges hullámból
28. γλυκερῆ ζωῆ	UU– --	édes életre
29. δελεάζων.	UU– –^	csábító!

Az ὑψιστος (*legmagasztosabb, legfelségesebb*) Zeusz egyik állandó jelzője.³² A LXX-ban Isten nevéhez kötődik (1Móz 14,18). A „leghatalmasabb Atya” jelző szerkezet az Atya Istenre vonatkozik, erre mutat a szövegkörnyezet is. Hozzá tartozik a mindent leigázó Logosz, Jézus Krisztus, a himnusz címzettje, akit Βασιλεὺς ἁγίων-nak nevez a költemény. Izráel királyai messiások: felkentek, megmentők, szabadítók voltak. Az Újszövetség Messiás-királynak nevezi Jézust, akire az egykori ószövetségi ígéretek vonatkoznak.³³ Jézus a szentek, az Istenhez tartozó megváltottak királya.

A himnusz 14. sora πρῦτανις-nak nevez Krisztust. Az ókorban így nevezték a görög városállamok magisztrátusának fejt; Arisztotelész pedig egy esetben tulajdonítja ezt a címet a főpapnak.³⁴ A πρῦτανις Krisztus, bölcsességgel (σοφία) kormányozza övéit, amely Alexandriai Kelemen szerint az isteni és emberi dolgokra egyaránt kiterjedő tudást jelöl.³⁵ Úgy tartja, hogy a σοφία és a φρόνησις³⁶ (ítél-

³² Ld. ὑψιστος szócikk, in: *LSJ*.

³³ Vladár Gábor: Király szócikk, in: Bartha Tibor (szerk.): *Keresztyén Bibliai Lexikon*. II. kötet. Kiadja a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 1995, 50–52.

³⁴ Ld. πρῦτανις szócikk, in: *LSJ*.

³⁵ Paed 2.n.35.3.: ἐπιστήμη Θεῶν καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων.

³⁶ Alexandriai Kelemen négy kardinális erényt különböztet meg a Platón *Timaios*-szából származó sztoikus mintára. Ebből három az emberi lélek három részéhez köthető:

1. a φρόνησις (*ítélőképesség*; parancsol és tilt, akárcsak az ószövetségi törvény) a λογιστικόν-hoz, amely az emberi lélek racionális részét jelöli és a fejben található);

2. az ἀνδρεία (*bátorság*; ijesztő és nem ijesztő közötti különbségtétel képessége) a θυμοειδές-hez (a szenvedély, vérmérséklet, kedély otthona; a szívben vagy a mellkasban van a helye);

lőképeség) azonosak a mindennapi életben: az utóbbi egyszerre elméleti és gyakorlati erény. Ez a kifejezés tulajdonképpen arról is szól, hogy Krisztus, a Logosz segít bölcsen, józan ítélőképességgel élni.

A σωτήρ (*megváltó, szabadító*) szót a LXX, illetve az Újszövetség általában Istenre, Jézusra vonatkoztatja, és a himnusz is őt jelöli ezzel a kifejezéssel. A görög költészetben is gyakran találkozunk vele, mint Zeusz, illetve egyéb istenségek (pl. Apollón, Aszklépiosz a gyógyítás istene) művészi jelzőjével.³⁷

A pásztor, a zabla, a kormánylapát, illetve a mennyei szárny metaforái mellett, amelyekkel már találkoztunk a himnuszban, itt a költő csupán megismétli őket, és két újabb, Krisztusra vonatkozó művészi metaforát kapcsol hozzájuk. A Logosz ἀροτήρ (*szántóvető*; ld. a 19. sorban), illetve halász (ἀλιεύς; ld. a 23. sorban.)

Fontos gondolatot hordoz, hogy Alexandriai Kelemen földművesnek nevezi a himnusz címzettjét. Szerinte az Ószövetség és a görög filozófia egyaránt isteni eredetű, mind a kettőnek az a feladata, hogy előkészítsen az evangélium befogadására. A magvető példázatának allegorikus magyarázata során kifejti, hogy a görög filozófia is az isteni Logosztól ered, aki az antik bölcsek elméjébe is földművesként vetette be az igazság magvait: ebből származnak tanításaik. Gondolata Jusztinosz λόγος σπερματικός-tanára emlékeztet.³⁸ Alexandriai Kelemen úgy tekintett a görög filozófiára, mint amely Isten gondviselésének gyümölcse: nekik így adatott a bölcsesség Lelke, Isten tehát így vezeti őket az igazságra.³⁹

Kicsit szokatlannak tűnhet, hogy a Logosz halász is lehet. Ugyanis aki olvasta Sienkiewicz *Quo Vadis*-át, inkább a halászat tárgyával azonosítja a Megváltót. Ebben az esetben azonban a hal (ἰχθῦς) nem az ókeresztyén jelképre vonatkozik, amely olykor a Krisztushoz való tartozás titkos jele volt a korai keresztyének számára. Mivel a szó többes számban áll, egyértelmű, hogy Alexandriai Kelemen az evangélium hirdetésére utal, amelyet Lukács evangélista emberhalászatnak nevez Jézus Krisztus szavaival (Lk 5,10).

Krisztus emberhalászatra hívta el a tanítványait. A himnusz címzettje a tökéletes ἀλιεύς (*halász*), az emberhalásznak ideája, aki mint σωτήρ kiment bennünket, halandókat a bajok tengeréből (πελάγους κακίας).⁴⁰

3. a σωφροσύνη (*józsátság, megfontoltság, óvatosság, mérséklet, erkölcsösség*; ez moderálja a vágyakat és a szenvedélyeket) pedig az ἐπιθυμητικόν-hoz;

4. a negyedik kardinális erény szerinte a δικαιοσύνη (*igazságosság*), amelynek kettős feladata van: a) segít úgy élni, hogy mindenkinek megadhassuk azt, ami jár neki; b) harmóniát teremt a lélek három része között. Lilla, Salvatore R. C.: *i. m.* 80.; λογιστικός címszó, in: *LSJ*; θυμοειδής címszó, in: *LSJ*.

³⁷ Ld. σωτήρ címszó, in: *LSJ*.

³⁸ Lilla, Salvatore R. C.: *i. m.* 27.

³⁹ Westcott, B. F.: Clement of Alexandria. In: Wace, Henry: *A Dictionary of Christian Biography and Literature to the End of the Sixth Century A.D., with an Account of the Principal Sects and Heresies*. Christian Classics Ethereal Library. Grand Rapids 2000.

⁴⁰ A πελάγους κακίας jelzős szerkezet Aiszkülosz *Perzsák* című tragédiájában, illetve Euripidész *Hippolitosz*-ában fordul elő *bajok tengere* jelentéssel. Ld. πέλαγος címszó, in: *LSJ*.

30. Προβάτων λογικῶν	UU– UU–	Lelki nyáj
31. ποιμὴν ἅγιε,	-- UU–	szent Pásztor,
32. ἡγοῦ, βασιλεῦ	-- UU–	vezess, ártatlan
33. παιδῶν ἀνεπάφων·	UU– UUU–	gyermek Királya ⁴¹
34. ἰχθια Χριστοῦ	-UU --	Krisztus nyomdokain,
35. ὁδὸς οὐρανία.	UU– UU–	te Mennyei Út!

A himnusznak ez a része a Paed 1.12.98.3-at idézi,⁴² amely arra inti Isten gyermekeit, hogy járjanak az Úr nyomdokaiban, mert egyedül ő tudja, hogyan kell helyesen, egészségesen élni.

Az Úr nyomdokait Alexandriai Kelemen trilógiájának harmadik műve, a *Συτρώματα* is említi. A II. könyv 20. fejezete arról szól, hogy az igazi gnosztikus⁴³ türelmes, fékezi önmagát. Az első bekezdés ószövetségi példákat hoz fel: a szenvedéseket türelmesen viselő Jóbot, a cethal gyomrában imádkozó Jónást, illetve az oroszlánok verméből és a tüzes kemencéből kimentett Dániel prófétát. Itt arra tanít, hogy aki a Megváltó keresztjét hordozza, az Úr nyomdokaiba fog lépni, és szent lesz, Istenhez hasonló.⁴⁴ Ezen a helyen a platóni gondolat jelenik meg, a lélek megistenülése, amely beépült a középplatonista filozófusok rendszereibe is. A ὁμοίους Θεῶ (Istennel való hasonlóság) állapotának eléréséhez ἀπά - θεια-ra és kontemplációra van szükség, és ez az állapot csak a lélek mennybemenetele után teljeseedik ki, miután elvált a földi testtől.⁴⁵

36. Λόγος ἀένας,	UU– UU–	Örök Logosz,
37. αἰὼν ἄπλετος,	-- UU–	Mérhetetlen Aión,
38. φῶς αἰδιον,	-UU U– ^	Örök Fény,
39. ἐλέους πηγὴ,	UU– --	Irgalom Forrása,
40. ῥεκτὴρ ἀρετῆς	-- UU–	Erény Művelője
41. σεμνῆ βιοτῆ	-- UU–	azoknak szent életében,
42. θεὸν ὑμνοῦντων.	UU– --	kik dicsérik Istent!

⁴¹ A 32–34. sorok magyar fordításánál erőltetett volna a görög szöveg szórendjét követni. Betű szerint így hangzana:

32. *vezess, Királya*

33. *ártatlan gyermekek*

34. *Krisztus nyomdokain...*

⁴² Paed 1.12.98.3.: καὶ τὰ ἰχθη τοῦ Θεοῦ διάκοντες.

⁴³ Itt keresztyén gnosztikusról van szó. Amellett, hogy Alexandriai Kelemen az eretnek gnózis ellen harcolt, megalkotta a keresztyén gnózis fogalmát, amely a Szentírás allegorikus, spirituális értelmezését foglalja magában (ld. Strom 5.32-40; 6.126, 6.129.4), vagyis azt a tudást, amelyet Jézus szóban hagyományozott át az apostoloknak (ld. Strom 6.61.1-3; 7.55.6; Hüp 7), illetve a misztikus tudást, amelyre a lélek az Istenről való elmélkedés során jut el (ld. Strom 2.47.4; 6.40.1; 7.10.1–3).

⁴⁴ Strom 2.20.104.3.3.: οὗτος τὸν σταυρὸν τοῦ σωτῆρος περιφέρων ἔπεται κυρίω μετ' ἰχθιν ὥστε Θεοῖο ἅγιος ἄγιων γεγόμενος.

⁴⁵ Lilla, Salvatore R. C.: *i. m.* 187.

Platóntól tudjuk: az ókori görögök úgy tartották, hogy az emberek χρόνος-szal, az istenek pedig αἰών-okkal mérik az időt.⁴⁶ Platónnál, a sztoikusoknál és később Philónnál is *idő feletti időt* jelöl, amely a χρόνος-szal szemben mérhető, azaz *az idő ideája*.⁴⁷ Figyelembe véve Alexandriai Kelemen neveltetését, valószínű, hogy az αἰών szót ő is ilyen értelemben használja, amely az ἀπλετος (*határtalan, mérhetetlen*) melléknévvel társítva *örökkévalóságot* jelenthet.

Az idő fogalmi köréhez kapcsolható a φῶς (*fény*) is: a görög költők gyakran az emberi életet értik rajta. Az αἰδιος (*örök*) melléknévvel társítva örökké tartó életet jelenthet, amely nem csupán felvillan az idők végtelenjében, mint ami földi halandók élete, hanem örökmécsesként fénylik időtlenül. Ugyanakkor a fény lehet a szabadulás, a boldogság, a győzelem, illetve a dicsőség metaforája, de vonatkozhat az értelem megvilágosodására is.⁴⁸

Alexandriai Kelemen a Logoszt a *Paedagogosz*-ban nevezi az élet forrásának.⁴⁹ A ἐλέους πηγή (*irgalom forrása*) egyedül itt fordul elő műveiben, ezenkívül még a szír Efrémnél találkozunk vele, ahol Máriára, az „Istenszülőre” vonatkozik.⁵⁰

A Logoszra vonatkozó ῥεκτῆρ ἀρετῆς (*erény munkálója*) kifejezés az erényes élet isteni feltételére utal: Isten az erény művelője, ő teszi képessé az embert arra, hogy tökéletesen éljen. Ugyanakkor azt is tudnunk kell, hogy Alexandriai Kelemen szerint az erényes élet kettőn áll: egyrészt isteni adomány, az erényes életre való készség, amely csak a kiváltságos embereknek, az úgynevezett gnosztikusoknak adatik meg; másrészt lehetetlen erényesnek lenni emberi erőfeszítés nélkül. A *Σχρματά*-ban több helyen is amellet foglal állást, hogy az ember erényességre törekvő, természetes hajlammal születik, de születése pillanatától kezdve nem folytat erényes életet. Az az erény alapjai megvannak ugyan az emberi φύσις-ben, de képezni, fejleszteni kell az ἀσκησις (*gyakorlás, önsanyargatás*) és a μάθησις (*tanulás, nevelés*) által.⁵¹

43. Χριστὲ Ἰησοῦ,	-- --	Krisztus Jézus!
44. γάλα οὐράνιον	UU– UU–	Bölcsességed
45. μαστῶν γλυκερῶν	-- UU–	bájos menyecske
46. νύμφης χαρίτων	-- UU–	édes emlőiből
47. σοφίας τῆς σῆς,	UU–	fakasztott
48. ἐκθλιβόμενον.	–UU U– ^	mennyei tej. ⁵²

A γάλα οὐράνιον (*mennyei tej*) a hitben ifjak szellemi eledele Alexandriai Kelemen fogalomtárában. A Paed 1.6.41.1.2-ben ezt írja:

⁴⁶ Ld. αἰών címszó, in: Balázs Károly: *Újszövetségi szótár*. Logos kiadó, Budapest 1998, 19.

⁴⁷ Ld. Kéki Imre: Aión címszó in: Bartha Tibor (szerk.): *Keresztyén Bibliai Lexikon*. I. kötet, 23–24.

⁴⁸ Ld. φῶς címszó in: *LSJ*.

⁴⁹ Paed 1.6.45.2.: ἐστιν ὁ λόγος πηγὴ ζωῆς.

⁵⁰ Predicationes ad dei matrem 6.386: Δέσποινα πανύμνηθε καὶ πανάγαθέ ἡ τοῦ ἐλέους πηγὴ.

⁵¹ Lilla, Salvatore R. C.: *i. m.* 66.

⁵² A 44–48. sorok görög szórendjét lehetetlen betű szerint követni a magyar fordításban.

„Krisztusban neveltek egyszerű, igaz, természetes táplálékkal, vagyis azzal, amely lelki. Ilyen táplálék a szeretet emlőiből fakadó tej.”

A νύμφη-t kétféleképpen lehet fordítani. Több okból is kézenfekvő lenne a görög mitológia nimfáira gondolni, akik a fiatalság, a termékenység, a szüzesség és tisztaság megtestesítői, de inkább a köznapi görög nyelvben használt értelmét emeltem ki, tudniillik a) itt is fiatal lányt, szüzet, menyecskét jelöl, aki már nem leány, de még nem asszony vagy anya, s ugyanúgy lehet a tisztaság és a termékenység metaforája; b) bár a nimfa esetében metaforáról van szó, amelyet a művelt alexandriaiak biztosan nem értettek volna félre, a keresztyén tanítást és a görög mitológiát mégsem vegyíteném össze ilyen mértékben.⁵³

49. Οἱ νηπίαχοι	-- UU-	Ti, kiskorúak,
50. ἀταλοῖς στόμασιν	UU- UU-	kik gyöngé szájhoz illően
51. ἀτιταλλόμενοι,	UU- UU-	tápláltatok,
52. θηλῆς λογικῆς	-- UU-	lelki emlőnek
53. πνεύματι δροσερῶ	UUUU UU-	harmatos lelkével
54. ἐμπιπλάμενοι,	-- UU-	teltek be!
55. αἰνους ἀφελῆς,	UU- UU-	Egyszerű dicséreteket,
56. ὕμνους ἀτρεκεῖς	-- UU-	igazi himnuszokat
57. βασιλεῖ Χριστῶ,	UU- --	a Krisztus-királynak,
58. μισθοῦς ὀσίους	-- UU-	mint illő béreit
59. ζῶης διδασχῆς,	-- UU-	az életet szolgáló tanításnak
60. μέλωμεν ὁμοῦ.	U-U U- ^	együtt énekeljük! ⁵⁴

Az anyai emlő allegóriája erre az egységre is kiterjed, itt azonban világos utalás történik Logosz munkájára: az emlő, amely a tápláló anyatej forrása, a Logosz eszköze, aki Szentlélekkel (πνεῦμα) tölti be a hitben kiskorú gyermekeket, erőleneket.

Az 56. sorban újra a költemény műfajára, a ὕμνος-ra történik utalás, amely ἀφελῆς (*egyszerű, természetes*), akárcsak Isten gyermekei, illetve ἀτρεκής (*való, igaz, biztos, pontos*), mint a hajók kormánylapátja (ld. a himnusz első egységét).

A μισθός a munkásoknak kijáró bért, a jól megérdemelt fizetséget jelenti az Újszövetségben.⁵⁵ A himnuszban említett jutalom azt a hálás viszonzást jelenti, amely a Logoszt illeti, mivel ő az életnek tanítását, az örök élet evangéliumát nyújtja.

⁵³ Ld. νύμφη szócikk, in: *LSJ*.

⁵⁴ Magyarosabban:

55. *Együtt énekeljük*

56. *egyszerű dicséreteket,*

57. *igazi himnuszokat*

58. *a király Krisztusnak,*

59. *mint illő béreit*

60. *az életet szolgáló tanításnak!*

⁵⁵ Mt 5,12; Lk 6,23; 6,35; Róm 4,4; 1Kor 9,18; Jak 5,4.

61. Πέμπωμεν ἀπλῶς	U-U --	Kísérjük tiszta szívvel
62. παῖδα κρατερόν,	-UU U- ^	a vitéz Gyermeket!
63. χορὸς εἰρήνης	UU- --	Krisztustól születettek
64. οἱ χριστόγονοι,	-- UU-	békés kórusa! ⁵⁶
65. λαὸς σώφρων,	-- --	Józan nép!
66. ψάλλωμεν ὁμοῦ	-- UU-	Együtt dicsőítsük
67. θεὸν εἰρήνης.	UU- --	a béke Istenét.

Az egység elején található πέμπω (gr. küldeni) igének ebben az esetben egy másik jelentése illik a képbe. A Gyermekek rendezett diadalmenet képe jelenik meg előttünk – melyben a hívők békés kórusa tiszta szívvel kíséri Őt.

Akárcsak a himnusz első egységében, itt is Alexandriai Kelemen etikai tanítása áll előttünk: a σωφροσύνη (józsanság, megfontoltság, óvatosság, mérséklet, erkölcsösség) egyike azon négy kardinális erénynek, amely az ἐπιθυματικόν-ban, a megfontolásban a vágyakat és szenvedélyeket moderálja.⁵⁷ Azzal, hogy ezt a λαὸς főnévhez kapcsolja, arra utal, hogy az óvatosság, a józsanság, az erényes élet nemcsak azoknak feladata, akik egyházi tisztséget töltenek be, hanem minden Krisztustól született emberé is.

Az utolsó két egység végén egyaránt megjelenik a közösség gondolata, amelyet a ὁμοῦ módhatározó fejez ki. Együtt, közösen történik az, amit a μέλω ige fejez ki: *énekelni, énekel és táncsal ünnepelni*, azaz énekléssel, táncsal, illetve hangszeres kísérettel dicsőítést zengeni (ψάλλω – *húros hangszeren játszani*).

Megvetették-e a művészetet az alexandriai keresztyének?

Mivel az a kérdés is foglalkoztatott, hogy vajon milyen dallamra énekelhettek Alexandriai Kelemen himnuszát, előbb tisztáznom kellett: hogyan viszonyultak az alexandriaiak a művészetekhez. A himnusz 60., illetve 66. sorában énekkel (akár táncsal is) egybekötött dicsőítésre találunk utalást (ld. a μέλω, illetve ψάλλω igéket). A ψάλλω arra is utalhat, hogy hangszeres zenével kísérték a dallamot, noha olyan vélemény is született már, hogy a korabeli keresztyén közösségben tilos volt hangszerkisérettel előadni az énekeket.⁵⁸ E. E. Ryden szerint az első keresztyének nem játszottak hangszeren. Előítéleteik voltak a hangszeres zenével kapcsolatban, ugyanis ez a pogány kultuszra, illetve a „degenerált”, „erkölcstelen” színházra és cirkuszra emlékeztette őket. Alexandriai Kelemen is elítéli azokat a keresztyéneket, akik miután kijönnek a templomból, ahol rezponzorikus énekléssel dicsérték az Urat, nemsokára istentelen énekléssel, erotikával fűtött aulosz-zenével és táncsal szomorítják Istent.⁵⁹ Azonban

⁵⁶ A görög sorok szerint:

63. *békés kórusa*

64. *Krisztustól születetteknek!*

⁵⁷ Vö. a 36. lábjegyzettel.

⁵⁸ Messenger, Ruth Ellis: *i. m.* 26.

⁵⁹ Paed 3.11.80.4.

Ryden azt is megjegyzi, hogy az első keresztyének ténylegesen énekeltek, de ahogy Augusztinus írja: Alexandriai Athanáziosz alatt a hívek éneklése inkább beszédhez hasonlított, mintsem énekhez.⁶⁰ A templomi éneklés többnyire rezponzorikus volt, de ezen kívül is. Ryden úgy véli, hogy a keresztyének éneklése egyszerű volt és egyáltalán nem mutatott művészi formát.

Vajon tényleg meg kell elégednünk ezzel a megállapítással, hogy az első keresztyének éneklése egyszerű, dísztelen és rezponzorikus volt? Vajon nem kellene tovább kutatnunk ezen a téren? Vajon nem abból kellene kiindulnunk, hogy ahol éneklésről van szó, ott már a művészet is hangot kap? Ugyanis Alexandriai Kelemen életműve is azt támasztja alá, hogy a hellenista kultúra fővárosában a keresztyének sem vetették meg a művészeteket, a világi énekkultúrát, hanem beépítették azt kegyességi gyakorlatukba.

Minden művészet az alapos iskolázásra épül, ezt pedig az alexandriai katekétikai iskola is nyújthatta. Ennek első ismert vezetője Alexandriai Kelemen mestere, a szicíliai származású Pantainosz⁶¹ volt. Valószínűleg színvonalas oktatást biztosított, különben aligha vonzotta volna oda Kelemen, aki gyermekkorában liberális neveltetést kaphatott és már zsenge korban széleskörű tudományos ismeretekkel rendelkezett.

Kováts Lajos szerint Alexandriai Kelemennek tudható be, hogy Origenész tervében – ő pedig Kelemen utódja volt a katekétikai iskola élén – már ott találjuk az ἐγκύκλια-t, az enciklikus tanulmányokat. A *Sztrómata* VI. könyvének 10. fejezetében Kelemen arra buzdítja azokat, akik a (keresztyén) gnózisra törek-szenek, hogy minden tanulmányból válasszák ki azt, ami az Igazságra tartozik, a zenei tanulmányok során – például – jól figyeljenek a hangok közötti harmóniai viszonyokra.⁶² Hogy nem ítélte el a művészetet, ez mindenekelőtt neveltetésének és tanulmányainak lehetett következménye. Elég, ha csak a *Krisztus-himnuszra* gondolunk, amely önmagában is művészi értékkel bír: műfaja (himnusz) és ritmusa is arra mutat, hogy lírai költeményről van szó; emellett a rengeteg költői kép is azt tanúsítja, hogy a himnusz művelt, tehetséges alkotó munkája.

⁶⁰ Ryden, Ernst Edwin: *The Story of Our Hymns*. Second Edition. Augustana Book Concern, Rock Island, Illinois 1931, 16.

⁶¹ Eusebiosz így említi Pantainoszt: διδάσκαλειου τῶν ἱερῶν λόγον. Gustave Bardy megkérdőjelezi azt az általános véleményt, miszerint a katekétikai iskola feladata pusztán a keresztségre való felkészítés volt. Szerinte az iskola, amelyben Pantainosz, majd Kelemen tanított, magániskola volt, amely magas fokú filozófiai műveltséget biztosított, de ez az iskola megszűnt, amikor Alexandriai Kelemennek az üldözések elől kellett menekülnie. Szerinte a hivatalos, egyházi katekétikai iskola élete Kr. u. 202-ben kezdődött. Ezt az iskolát Origenész vezette. Annewies van den Hoek viszont azt állítja, hogy az iskola már jóval Alexandriai Kelemen előtt létezett. Szerinte Kelemen olvasottsága bizonyítja azt, hogy egy Alexandriában létező jelentős keresztyén könyvtárhoz volt hozzáférése. Hägg, Henny Fiská: *Clement of Alexandria and the Beginnings of Christian Apopbaticism*. Oxford University Press, Oxford 2006, 56–58.

⁶² Kováts Lajos: *Alexandriai Kelemen pedagógiája*. Károlyi György Kő- és Könyvnyomdája, Budapest 1910, 37.

A *Paidagógosz* 3. könyve 11. fejeztében, amelyben az élet számos területén igazítja el a katekimenusokat, többek között arról is szót ejt, hogy milyennek kell lennie annak a gyűrűnek, amelyet a keresztyén ember is nyugodt lélekkel viselhet. Ő inkább azt támogatta volna, hogy egyáltalán ne viseljenek ékszert, mert a Jézus, Sirák fia könyvében ez áll: *A megfontolt embernek a fegyelem, (olyan) mint az arany ékszer.* (JSirák 21,21) A pecsétgyűrű azonban szinte létfontosságú volt módosabb emberek számára, és Alexandriai Kelemen is nagyon jól tudta, hogy enélkül nem lehetett hivatalos iratokat hitelesíteni. A pogány istenképeket, a kardot, nyílveoszt, illetve a lakomákon használt kupa-ábrázolásokat elvetette és azt tanácsolta, hogy a gyűrűre galambot, halat, hajót, horgonyt, illetve az ugyancsak keresztyén jelképnek⁶³ számító lyrát⁶⁴ véssenek.⁶⁵ Amikor a lyrát említi, hozzáteszi, hogy arra a hangszerre gondolt, amely Polükrátész⁶⁶ gyűrűjét ékesítette; a horgony esetében pedig I. „győzedelmes” Szeleukhosz gyűrűjére utalt.

H. Chadwick úgy véli, hogy amikor Alexandriai Kelemen Polükrátészt említette, Számosz türannoszáról szólt.⁶⁷ Ő ugyanis többek között híres volt műpártolásáról is: két költőnek, Anakreónnak és Ibikosznak, illetve egy orvosnak, a krotóni Demokedésznek, I. Darciosz perzsa király orvosának patrónusa volt, s állítólag a khioszi Künaitosz nevéhez kötődő delphoi *Apolló himnusz*t egy Polükrátész által Apollón tiszteletére szervezett fesztivál alkalmából írták.

⁶³ Krüzosztómosz (Aranyszájú Szent) János párhuzamot von az ószövetségi Dávid király hangszere és a gyülekezetben éneklők csoportja között. Élő, lantszerű hangszerhez hasonlítja a „kórus” tagjait, amelyben az énekesek „nyelvei” a húrok. Ryden, Ernst Edwin: *The Story of Our Hymns*, 16.

⁶⁴ Amikor Alexandriai Kelemen a lantot említi, nem a κιθάρα (*kithara*) szót használja, hanem λύρα-t (*lyra*). A kithara koncerthangszer volt, profi zenészek játszottak rajta. A lyra és a βάρβιτος (*barbitosz*) nagyon hasonlítanak hozzá, viszont felépítés és játszási technika szempontjából valamivel halkabban szólnak. A hétköznapi „szabad” ember, aki nem zenével kereste a kenyerét, lyrán és barbitoszon játszott. A kitharán zenélő művészek tanítás közben használták ezeket a hangszereket. Landels, John G.: *i. m.* 61.

⁶⁵ Paed 3.11.59.2.

⁶⁶ John Foster szerint Alexandriai Kelemen Efézus püspökéről beszél, aki szembeszállt Viktor pápával és kitartott az ázsiai gyülekezetek régi szokása mellett, hogy tudniillik a húsvétot a Niszán hónap 14. napján kezdődő páska-ünnepséggel egyszerre ülik meg. Foster erre a feltevésre egész elméletet alapoz. Azt állítja, hogy lyra ékesítette az efézusi püspöki gyűrűt, és pedig azért, mert az itteni keresztyén gyülekezetben igen aktív zenei élet folyt. Elméletét többek között Antiochiai Ignác Efézusi levelével támasztotta alá, amelyben a már említett hangszer-hasonlaltal találkozunk (ld. 64. lábjegyzet). Bibliai példákat is felhoz a bizonyítás érdekében: A jelenések könyvét, amelyet János Kr. u. 95 körül írt Efézusban, illetve néhány részletet Pál apostol leveleiből, amelyek szerinte ezt bizonyítják. Foster, John: *The Harp at Ephesus*. In: *Expository Times*, vol. 74 (1962–1963), 156.

⁶⁷ Chadwick több ponton is cáfolja Foster elméletét. Rámutat arra, hogy Kelemen ebben az esetben a számoszi zsarnok gyűrűjére utal, amelynek a történetét minden alexandriai iskolás gyermek tudhatta Hérodotosztól. Ugyanakkor kifejti, hogy a 7. századig nem találunk példát arra, hogy a püspökök gyűrűt viseltek volna. Megemlíti azt is, hogy Szeleukhosz és Polükrátész egyaránt a gyűrűjéről volt híres az ókorban. Chadwick, Henry: *The Ring of a Musical Bishop of Ephesus?* In: *Expository Times*, vol. 74 (1962–1963), 213–214.

Több egyházatyánál találkozunk a lyra-hasonlattal, amely azt is bizonyítja, hogy az ókeresztyének nem utasították el a hangszeres zenét. Alexandriai Kelemen, aki szerint a zene is a múzsáktól ered, s ez is hellenista műveltségére utal, a következőre tanít Platón nyomán: „[...] a zenét el kell sajátítani az erkölcsök ékesítésére és rendezésére.”⁶⁸ Úgy tartja, hogy legszebb az Istent dicsérő zene, és elutasít minden zenét, amely felkorbácsolja a szenvedélyeket.

Ezeket egybevetve mindenekelőtt azt mondhatjuk, hogy az alexandriai keresztényeknek nem vetették meg a művészetet. Ezenfelül valószínűnek tartom, hogy énekelték Alexandriai Kelemen *Krisztus-himnuszát*, és az is elképzelhető, hogy hangszeres zenével kísérték, lehetőleg pengetős hangszerrel, ugyanis a fúvós hangszerek zenéje inkább a színházhoz és a mulatságokhoz kötődött, a már említett aulosz-kíséret pedig a tragédiák dalaira jellemző.

Milyen lehetett Alexandriai Kelemen himnuszának a dallama?

Alexandriai Kelemen *Krisztus-himnusz*a dallamjegyzés nélkül maradt fenn, csupán a hangsúlyok tanúskodnak arról, hogy a dallam merre irányult.

„A klasszikus görög nyelvet beszélők nem úgy hangsúlyozták a szótagokat, hogy hangosabban, erősebben ejtették azokat, hanem magasabb hangon mondták őket. A görögök közül mindenki tudta, hogy ez milyen szabályok szerint történik, ezért csupán a Kr. e. 3. században kezdték őket lejegyezni, amikor áttértek a ma is használatos hangsúlyozásra, amely nem változtatja a hangmagasságot. A hangsúlyjelek ezt a régi kiejtőmódot őrzik: az ὄξύτονος (éles hang, az éles hangsúlyra vonatkozik: ´) a hangmagasság emelkedését jelöli; a βαρύτομος (mély hang, a tompa hangsúlyt jelöli: `), amely csak szó végén fordul elő, a hang mélyülését irányozza elő; a περισπώμενος (megfordított, nyújtott hangsúlynak nevezzük: ˘) a kettő kombinációja. Néhány fennmaradt 'kottából' azt láthatjuk, hogy sok esetben figyelembe vették a hangsúlyjeleket a dallamvonal megalkotásakor.”⁶⁹

Ugyanezt láthatjuk krétai Mezomédész himnuszai esetében is, amelyeknek dallama bizánci zeneelméleti írásoknak köszönhetően maradt fenn dallampéldaként.⁷⁰ *Naphimnusz*a, amellyel összehasonlítottam Alexandriai Kelemen himnuszát, egyike azoknak, amelyek, akárcsak az utóbbi, dallam nélkül is fennmaradtak. West nézete szerint létezhetett Alexandriában egy olyan hagyományanyag, amelynek alapján taníthatták, énekelhették a krétai költő műveit; és cirénei Szinéziosz

⁶⁸ Kováts Lajos: *Alexandriai Kelemen pedagógiája*, 38. Ld. még Adorjáni Zoltán: *i. m.* 44–45.

⁶⁹ Landels, John G.: *i. m.* 112.

⁷⁰ Az utolsó példa az ókori görög dallamírásra a már említett *Oxyrhynchus-himnusz*, és valószínűleg ebben az időszakban hagytak fel a használatával. A 6. század körül Olümpiodórosz már azt írja, hogy semmi emlék nem maradt a hellenizmus korának zenéjéről, mi viszont már tudjuk, hogy ez nem igaz. Mezomédész művei középkori zenei írások példáiként maradtak fenn. West, M. L.: *Ancient Greek Music*, 384.

ezért állíthatta Kr. u. 400 körül, hogy elő tudja adni Mezomédész kompozícióit lanton.⁷¹

A himnusz meghatározó versláb: az *anapesztus* cím alatt már említettük, hogy Szinéziosz I. és III. himnusza anapesztikus ütemben íródott. Ugyancsak anapesztikus diméterben íródott Mezomédész néhány költeménye is, Szinéziosz pedig ismerhette őket. Feltételezem, hogy Mezomédész Alexandriai Kelemen számára sem volt ismeretlen, ugyanis ezt bizonyíthatja néhány olyan gondolat, amely mindkét himnuszban előfordul.

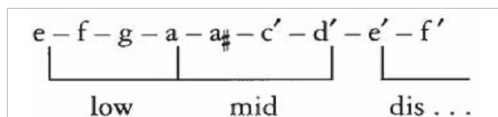
Hasonlóságok Mezomédész *Naphimnusza* és Alexandriai Kelemen *Krisztus-himnusza* között

A *Naphimnusza* nyolcadik sorában áll a πῶλος (*csikó*, itt paripának szokták fordítani). Paripák húzzák Héliosz rózsaszínű fogatját.⁷² Alexandriai Kelemen himnuszában zabla van a csikók szájában, ugyanis a Logosz irányítása alatt vannak. Mindkét esetben a himnusz címettje irányítja a lovakat: Mezomédész himnuszában Hélios, akit a korai keresztyén művészet gyakran Krisztussal azonosít.⁷³

Mezomédész himnusza azzal zárul, hogy a csillagok kórusa dicséri a himnusz címettjét, éspedig tánccal, énekkel, Apollón lantjának zenéjével. Kelemen himnuszában a Krisztustól születettek kórusa dicséri a Logoszt. A csillagok az ószövetségi pátriárkákat idézhették fel a Mezomédészt tanulmányozó keresztyéneknél – az Úr azt ígéri Ábrahámnak, hogy bőségesen megsokasítja utódait, megszámlálhatatlanok lesznek, mint az ég csillagai (1Móz 22,17).

Nemcsak gondolati a hasonlóság a két himnusz között. A *Naphimnusza* ritmusa, mint már említettem, anapesztikus diméter, amely nagyjából szabályos, általában katalektikus a sorok végén, akárcsak Kelemen *Krisztus-himnusza*é. Dallama ugyanabban a hangsorban íródott, mint a *Múzsáboz*, *Kalliopéboz*⁷⁴ és *Apollónboz*⁷⁵ címzett költeménye. A hangsor három tetrachordból áll; a felső tetrachord utolsó két hangja hiányzik.⁷⁶

Kelemen *Krisztus-himnusza*ának nem ismerjük a dallamát, azonban kikövetkeztethetjük, hogy miként szólhatott.

⁷¹ Szinéziosz 95. levelében három sort idéz a krétai költő *Nemezisz-himnusza*ból. Ld. West, M. L.: *Ancient Greek Music*, 273.

⁷² Héliosz minden hajnalban négyesfogatával emelkedik ki keleten a tengerből, nappal végigvágat az égbolton, napnyugatkor pedig eltűnik nyugaton az emberek szeme elől. Lindemans, Micha F.: Helios. In: *Enciclopedia Mythica*. <http://www.pantheon.org/areas/mythology/europe/greek/articles.html>.

⁷³ Lindemans, Micha F.: *i. m.*

⁷⁴ Kalliopé, a szép hangú az epikus költemények műzsája. Ld. Καλλιόπη szócikk, in: *LSJ*.

⁷⁵ Tőle eredeztetik a kithara-zenét.

⁷⁶ Landels, John G.: *i. m.* 255. Mezomédész *Naphimnusza*ának dallamát ld. Landels, John G.: *i. m.* 256–268.

Feltételezem, hogy ugyanabban, vagy ahhoz nagyon hasonló hangnemben íródott, akárcsak Mezomédész *Naphimnusz*a, és valószínű, hogy szintén csak lanttal kísérték. A hangsúlyokból arra következtethetünk, hogy merre hajlott a dallama. Ritmusát többé-kevésbé ismerjük.

Ahhoz, hogy fogalmunk legyen arról, miként is hangozhatott Alexandriai Kelemen *Krisztus-himnusz*a, a De Organographia együttes *The Music of the Ancient Greece* című albumát ajánlom.⁷⁷ Kutatásom talán elegendő információt nyújt ahhoz, hogy egy tehetséges zeneszerző ebből kiindulva újraalkossa az eddig ismert legrégibb hellenista jegyeket viselő keresztyén himnusz dallamát.

Felhasznált irodalom

- Adorjáni Zoltán: *Az újszövetségi görög nyelv*. Az Erdélyi Református Egyházkerület Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontja, Kolozsvár 2010.
- Balázs Károly: *Újszövetségi szótár*. Logos kiadó, Budapest 1998.
- Bartha Tibor (szerk.): *Keresztyén Bibliai Lexikon*. I–II. kötet. Kiadja a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 1995.
- Britannica Hungarica Világenciklopédia*. I. kötet. Magyar Világ Kiadó, Budapest 1994.
- Britannica Online Encyclopedia*. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/279350/hymn>.
- Chadwick, Henry: The Ring of a Musical Bishop of Ephesus? In: *Expository Times*, vol. 74 (1962–1963), 213–214.
- d’Alexandrie, Clement: *Le pedagogue*. Editions du Cerf, Paris 1970.
- Foster, John: The Harp at Ephesus. In: *Expository Times*, vol. 74 (1962–1963), 156.
- Grenfell, Bernard P. – Hunt, Arthur S.: *The Oxyrhynchus Papyri*. Part XV. Oxford University Press, Oxford 1922.
- Hägg, Henny Fiská: *Clement of Alexandria and the Beginnings of Christian Apophaticism*. Oxford University Press, Oxford 2006.
- Kováts Lajos: *Alexandriai Kelemen pedagógiaja*. Károlyi György Kő- és Könyvnyomdája, Budapest 1910.
- Landels, John G.: *Music in Ancient Greece and Rome*. Routledge, London 1999.
- Liddel–Scott–Jones Greek-English Lexicon*. <http://stephanus.tlg.uci.edu/lj/>
- Lilla, Salvatore R. C.: *Clement of Alexandria*. Oxford University Press, Oxford 1971.
- Lindemans, Micha F.: Helios. In: *Enciclopedia Mythica*. <http://www.pantheon.org/areas/mythology/europe/greek/articles.html>.
- Messenger, Ruth Ellis: Christian Hymns of the First Three Centuries. In: *The Papers of the Hymn Society*. The Hymn Society of America, New York City 1942.
- Pásztori-Kupán István: *Követvén a szent atyákat. Az ógyház dogmatörténete 381-ig*. Napoca Star – PTI, Kolozsvár 2009.
- Prescott, John Eustace: *Christian Hymns and Hymn Writers: A Course of Lectures*. Vol. 1. Lightning Source Inc., UK, London 2008.

⁷⁷ Mezomédész krétai költő *Naphimnusz*a az említett, illetve egyéb feldolgozásban is elérhető a youtube.com videómegosztó oldalon.

- Ryden, Ernst Edwin: *The Story of Our Hymns*. Second Edition. Augustana Book Concern, Rock Island, Illinois 1931.
- Stälin, Otto – Früchtel, Ludwig – Treu-, Ursula (Hg.): *Clemens Alexandrinus: Stromata Buch VII–VIII. Experta ex Theodoto; Eclogae propheticæ; Quis dives salvetur; Fragmenta*. GCS 17. Akademie-Verlag, Berlin 1970.
- Újonnán Revideált Károli-Biblia. Veritas Kiadó, Budapest 2011.
- Wellesz, E. J.: The Earliest Example of Christian Hymnody. In: *The Classical Quarterly* 39 (1–2), Oxford University Press 1945.
- West, M. L.: *Ancient Greek Music*. Clarendon Press, Oxford 1994.
- Westcott, B. F.: Clement of Alexandria. In: Wace, Henry: *A Dictionary of Christian Biography and Literature to the End of the Sixth Century A.D., with an Account of the Principal Sects and Heresies*. Christian Classics Eternal Library, Grand Rapids 2000.